

УДК 821. 161. 2–6. 09

Загоруйко Н. А.

ЛИСТИ ВАСИЛЯ СТУСА ЯК ФЕНОМЕН ЕПІСТОЛЯРНОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті досліджуються листи Василя Стуса як феномен епістолярної творчості. Листи видатного поета, передусім з ув'язнення та заслання, є не лише цінним автентичним першоджерелом для осмислення його творчої індивідуальності, а й важливим матеріалом для дослідження історії української літератури і суспільної думки ХХ ст. З'ясовано ключові аспекти цього листування, визначено естетично-художні уподобання автора.

Ключові слова: шістдесятники, епістолярна творчість, феномен, художній переклад, лист-рецензія, літературна критика, екзистенціалізм.

Предметом исследования являются письма В. Стуса как феномен эпистолярного творчества. Его письма из заключения и ссылки раскрывают не только творческую индивидуальность автора, но также являются ценным источником для изучения истории украинской литературы.

Ключевые слова: шестидесятники, эпистолярное творчество, письмо-рецензия, литературная критика, перевод, феномен, экзистенциализм.

The article is dedicated to studying of the letters of V. Stus as a phenomenon of epistolary creation. His correspondence from the exile are important document of the second part of the twenties century. All the particularities of his individuality are represented in the letters. So we can trace history of Ukrainian literature too.

Key words: the men of the sixties, epistolary creation, literary criticism, letter-review, phenomenon translation, existentialism.

Епістолярій вводить в атмосферу чогось такого, що більше за літературу, а саме – в автентичність і зв’язаність голосу й екзистенції...

Тамара Гундорова

Визначне, екзистенційне місце в епістолярній спадщині шістдесятників належить листуванню Василя Стуса, адже виокремлюється не лише колосальним тематичним багатством, а й великим емоційним навантаженням і філософською заглибленістю. Євген Сверстюк підкреслює, що “Василь Стус виступає високим репрезентантом нашої культури, а його ім’я символічне для кінця ХХ віку. Проти течії, за найжорстокіших обставин він проніс у руслі української традиції ідеали гуманізму і патріотизму – і по-лицарськи зберіг вірність цим ідеалам до кінця” [9, с. 23]. Його листи “несуть у собі потужний творчий заряд та свідчать про колосальний творчий потенціал” [4, с. 163]. Роман Корогодський, роздумуючи над феноменом Стуса, зауважує, що величезне листування поета “є вельми значущим для розуміння передусім його постаті, поезії, літератури, історії, філософії, психології, зокрема психології творчості” [1, с. 327]. Літературознавці акцентують увагу на тому, що попри те, що Стус писав переважно до рідних (це пояснюється жорстким лімітом на листи – у кращому разі в’язень мав право лише на два листи на місяць, ясна річ, що при такій нагоді намагався писати до найрідніших), його листи адресовані до “уявленого партнера” у яких “дискутував з епохою, вибудовував свій вищий світ над пласкими реаліями соціалістичної казарми” [8, с. 310]. М. Коцюбинська визначає епістолярну спадщину поета саме як творчість, підкреслюючи, що біографічного фактажу у листах Стуса небагато – перш за все це “біографія його душі”, “класичний приклад епістолярного “автопортрета зі свічкою” [4, с. 163].

У листуванні В. Стуса викристалізуються кілька інформативно-тематичних масиви: особисте життя автора, його рідних та друзів (в цьому плані листи поета до сина Дмитра можна назвати Педагогічною поемою в листах¹), атмосфера часу та суспільно-політичні настрої, коло науково-мистецьких інтересів, стан культури й мистецтва тощо. Чи не найвизначніше місце у цьому епістолярному масиві належить саме літературно-критичній тематиці – своєрідне продо-

¹ Див: Загоруйко Н. Педагогічна поема в листах: Листи українських в’язнів сумління до своїх дітей / Н. Загоруйко // Дивослово. – 2010. – № 8. – С. 56–62.

вження професійних зацікавлень в умовах неволі, щоб не втратити себе, не дискваліфікуватися.

Як відомо, у багатогранній перекладацькій спадщині Василя Стуса (М. Цветаєва, М. Богданович, Г. Лорка, Гете, Б. Брехт, Р. Кіплінг, Гі де Мопассан, А. Рембо, Д. Унгаретті та ін.) чільне місце належить **перекладам** з Райнера Марії Рільке (“Сонети до Орфея”, “Дуїнські елегії”, “Барс”, “Поет”, “Орфей, Еврідіка, Гермес” з “Нових поезій” тощо), роботу над якими розпочав ще до першого арешту 1972 року, але найінтенсивніший період роботи припав на роки ув’язнення в мордовський таборах (1972–1977), тому листи поета є цінним автентичним першоджерелом для дослідників його творчості, адже саме завдяки кореспонденціям не лише дізнаємось про перебіг роботи, але й маємо дорогочінні автокоментарі, філософські роздуми автора, якими В. Стус так щедро ділився із своїми кореспондентами.

У листах дружина та друзі на його прохання надсилали оригінали Р.-М. Рільке: “прошу в кожному з листів переписувати мені по 2-3 вірші Рільке” з листа до дружини (17. 12. 1972). Також це стосується рецензій метра українського перекладу Григорія Кочура – їх переписувала Василеві Стусові Леоніда Світлична. Окрім цього маємо зразок епістолярної полеміки – листи Юрія Бадзя з його відгуками на Стусові переклади.

Слід зазначити, що В. Стус не сприймав термін “переклад”, називаючи свої переклади “віддачею”. З листа до дружини: “Настільки дурне це слово: переклад! Недарма наші метри стали казати віддавання, віддати” (7. 12. 1973). На нашу думку, це свідчить, переш за все, про колосальне екзистенційне значення цієї роботи для В. Стуса: “Рільке я перекладу. Бо знаю, що це дуже потрібно – мені” (до дружини, лютий 1973). Євген Сверстюк зауважує: “перекладати елегії Рільке – це було типове його заняття. Символіка поезії, світ поезії, світ естетики і філософії – були його світом” [9, с. 18]. Постійне захоплення Стуса творчістю Рільке пояснюється ще й тим, що австрієць відкривав для нього світ європейської духовної культури, яка в радянські часи перебувала на статусі напівлегальної, адже творчість Рільке – “це не лише одне з яскравих продовжень цієї культури, а й її високий поетичний синтез” [6, с. 142].

Поет зізнавався, що перекладати Рільке дуже важко: “тема віршів кристалізується і змістовно, і ритмічно, і інтонаційно, і навіть фонічно і доносити таку “в кілька способів тему, не дубльовану, а

розповнювану подібними концентратами” мало не сізіфова праця. Така поезія може трансформуватись лише в дуже розвинені мови [12, с. 239].

Епістолярій Стуса свідчать про його творче змагання з визнаним майстром перекладу Миколою Бажаном: “Маю прекрасну мороку сидіти над Бажановими перекладами і фіксувати власні втрати” (до дружини й сина, 7. 12. 1973). Дізнавшись про те, що М. Бажан перекладає сонети Рільке, не розчарується, продовжує працювати: “Змагатися з Бажаном тяжко, але й можливо, – зізнається Вірі Вовк (20. 03. 1975), – хоч і не завжди маю його Рільке щойно виданого і щойно одержаного”. Дослідники підкреслюють, що основна тенденція цього змагання полягала в тому, щоб заповнити прогалини, допущенні Бажаном та вийти на вищий рівень осмислення багатьох змістовних моментів сонетів Рільке та їх поезики [13].

В. Стус цінував переклади М. Бажана, уважав їх ідеальною для себе школою, яка допомагала краще збагнути свої переклади та побачити власні втрати. Найголовніше для нього – досягти “благозвучності без смислових утрат”. З гіркотою усвідомлював, як багато губиться з його чарів, з його мудрості, з його доброти і ніжної людяності, з його природної граціозності.

Недоліками Бажанових перекладів Стус вважав, передусім, “строкату мову, що окошилась на ряду поезій, а також його “маломузичність” – він чує тільки ритми маршових бубнів. От би Бажанові та Тичинине вухо!” (до дружини й сина, 7. 12. 1973). На думку В. Стуса, Микола Бажан інколи занадто пафосний, обернений до читача, не має в ньому Рількової “самовистарчальності, самовдоволення дуїнського жерця”. Зауважує, що йому не вдається “нюансовий дриблінг, ці пів-чвертьтони, ця евфонія, ця геніальна музичність австрійця” – натомість вільне поводження із заданим ритмом. Д. Наливайко, порівнюючи переклади В. Стуса із Бажановими, зауважує, що “переклад Бажана майстерний, в окремих деталях точніший від перекладу Стуса. Проте йому дещо бракує внутрішньої змістовної адекватності, внаслідок чого послаблюється голос “усе душі” [6, с. 143].

Попри найвищі оцінки Р.-М. Рільке, якого називав Богом, Стус відчував власну самотність і відстороненість від рафінованого австрійця, його відмінність від себе, яку вбачав у “панськості”, “закомплексованості на квазі-аристократизмі”. У листі до рідних зізнавався: “що більше читаю та працюю над Рільке – то більше розча-

рування в ньому. В його надто пухкому, надто не-житньому хлібі”. Такий “надто не вірильний, надто жіночий” Р.-М. Рільке його драгує. Гіркота цього висловлювання цілком зрозуміла – нестерпна табірна реальність, яка вимагала неймовірних екзистенційних зусиль та непохитності духу.

Стус дає глибокий естетико-філософський аналіз “Дуїнських елегій”, тонко відчуває, як із часом Рільке змінює “алмазний камінь душі” на “кристали роздумів”. Пізня творчість австрійця не викликає вже такого захоплення – “усі елегії сухуваті, розсудкові, з барвою специфічної для пізнього поета рефлексивної емоційності”, коли вже немає “першої емоції”, враження, прагнення, а лише спогади передані через “бінокль своїх мертвих очей” – “світ лише намальовано на лінзах пам’яті” (до сина й дружини, 11–15. 09. 75). Ю. Шевельов роздумуючи над “Палімпсестами” Стуса підкреслював, що найбільше досягнення цієї поезії полягає саме в “схоплені народжуваних емоцій, душевних рухів у процесі їхнього оформлення” [15, с. 1052].

Дуже цінними для усвідомлення філософсько-естетичної основи творчості Стуса є його *роздуми про суть поезії*: “поезія посередині: там де людина вже не надто романтична, і ще не надто мудра. Там де людина живе, а не збирається жити, чи спогадує пережите”. Формулює власне визначення поезії – “подих у небуття. Це повів у Бозі, тобто стан Божественної субстанції, нічим не спонукувані просто наявні сліди саморуку, природи, просто вітер усесвіту” (до дружини, 5–9. 02. 1975).

Епістолярні рецензії Григорія Кочура та Юрія Бадзя мали дуже велике значення для Стуса в умовах тотальної ізоляції від світу Божого. “Недавно отримав Льолину [рецензія Г. Кочура] рецензію на сонети – і це трохи стимулює мою роботу над другою частиною сонетів” (до дружини, 1976). З нетерпінням чекає “Юркових критик та Михасиних запашних карток”. Консультується з Зінаїдою Йоффе щодо перекладу 10 елегій Рільке (24. 11. 1974). Дискутує з Юрієм Бадзьо, обстоюючи свої думки щодо I та III сонетів, але за “погромні рецензії” вдячний: “Матиму від суворого відзиву чимало користі – це стимулюватиме мене в змаганні з таким велетом як Рільке”. Саме завдяки протилежним думкам шліфувались найкращі варіанти. Стус зауважував, що ідеально було б займатися Рільке в самотності, але туди пускають без писання й Рільке (23. 09. 1974). Перечитував Листи Ю. Бадзя “яко класику”.

“Дуїнські елегії” порівнював з разками в намисті – “гарні на низці, а поокремо – вже не те” (до дружини та сина, 11–15. 1975), тому їй перекладати потрібно усі відразу.

Як відзначають літературознавці, саме Василь Стус дав українській культурі чи не найадекватніший з усіх європейських перекладів Рільке, багато чого взявши для себе особисто, для своєї творчості та життєвої філософії. Йому вдалося збагнути особливості рільківських текстів, осягнути їх до глибини. “Стусовий переклад конгеніальний, адже за своїми мистецькими якостями дорівнює оригіналу” [5, с. 317]. Євген Сверстюк, зауважує, що навіть Льорка – поет трагічної долі – навіть у найчорнішому сні не міг би уявити свого далекого брата, який працював в умовах мертвих – без публікацій і досяг свого зеніту в умовах, коли вільна поезія трактувалась як кримінальний злочин і кожен аркушик долучався до кримінальної справи [9].

Епістолярій Василя Стуса відкриває нам *світ його читацьких інтересів* та вражає глибиною осмислення літературних явищ: “Коло його лектури досить широке, особливо як на умови табірнього “ампутованого” існування” [4, с. 175]. Дослідники підкреслюють, що листи Стуса до рідних часто містять роздуми поета про суть мистецтва, культури, важливі рефлексії з прочитаного, тобто матеріал орієнтований зовсім на іншого, ширшого і компетентнішого читача, адже сподівався що листи ще знайдуть свого адресата. Завдяки епістолярним літературним есе – листам-рецензіям, маємо авторську критику як української так і зарубіжної літератури в особах: від Г. Квітки-Основ’яненка, І. Котляревського, Марка Вовчка, Лесі Українки та Івана Франка, сучасників Стуса до екзистенціалістів ХХ ст. – Альберта Камю, Сартра, Марселя, Ясперса та японських прозаїків – Ясунарі Кавабати, Кендзабуро Ое, Кобо Абе, що пов’язане з його захопленням східною філософією та прагненням подолати безвідповідальність та відчуженість сучасної людини. Лейтмотивом листів Стуса є роздуми про поезію Р.-М. Рільке, Гете, Пастернака – “Для мене, мабуть є три поети: Гете (цей най-найбільший із усіх). Рільке та Пастернак” (з листа до дружини та сина, 15. 01. 1984). “Рільке був для Стуса колосальною підтримкою – мовби дружнє плече. На цьому полі вони стрічалися – рафінований естет-австрієць і стрижений зек” [4, с. 158].

Окреслюючи коло своїх літературно-наукових зацікавлень в листі до дружини (10. 11. 1976), зазначав: “Все, що мені до серця: філо-

софія особи, новітня філософія, духовна історія – в її репрезентантах, духовність мого народу”. В його табірній “особистій бібліотеці” чимало передплатних видань, зокрема: “Иностранная литература”, “Литературная газета”, “Известия НАН СССР”, “Филологические науки”, “Философские науки”, “Вопросы философии”, “Всесвіт”. Потрібна була довідкова література, особливо словники – “Мовного оточення туту нема, я мізкую, який наголос, і все це наздогад і все це напівсировина” (до дружини й сина, 22. 08. 1973) орфографічний словник, словник наголосів тощо. Замовляє своїм кореспондентам поезії Джона Донна, Марини Цветаєвої, Анни Ахматової, Ліни Костенко та інших.

На особливу увагу заслуговують **“критичні відступи”** – роздуми про українську класику: “Без сентиментальної сльози і патріотичної всеядности, без провінційної знижки на своє, – зауважує М. Коцюбинська, – побожності до національних авторитетів” [4, с. 177]. Попри їхню надмірну критичну заостреність і безапеляційність, варто знати поетову оцінку цих явищ в його системі художніх цінностей.

Зізнається сину, що І. Котляревського читав лише для мови – “дуже злий на “Енеїду”, “ніколи не любив її гумору”, бо автор “жартував на біді”. Лише для мови, на думку Стуса, варто також читати старих українських авторів представників реалізму – Г. Квітку-Основ’яненка, О. Стороженка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького. Дістається і сучасним “запоетизованим прозаїкам”: “Ой та українська проза – все схожа на бабусину розповідь, як вона дівкою була” (до дружини й сина, 1. 06. 1981).

Усвідомлював потребу осучаснення фактури сучасної української поезії: “Українська муза носить Шевченків кожух і не тільки впріває в ньому: умліває” (12. 06. 1983). Слід розуміти такі відступи не як історико-літературне дослідження, а “принагідні думки, зроджені вболіванням за оплаканий стан рідної літератури, її хронологічним відставанням від темпів сучасного художнього розвитку” [4, с. 177]. Оцінка тогочасного стану вітчизняного літературознавства: “не наука, а блуд словесний” (до В. Дідківського).

Критично оцінює здобутки І. Франка в поезії – “це прозаїк у поезії”, зазначає, “Шевченко (кращий) – на недосяжній для Франка висоті” (до дружини, листопад-грудень 1984). Леся Українка, як лірична поетка видається йому менш цікавою, ніж у своїх драмах. Стус зауважує, що “вона мислить бачачи, замість більш гармоній-

ного Гетівського: малкой митцю, не провадь”, пояснює це тим, що й жила вона саме тоді, коли була нагальна потреба творення нової літератури.

Стусів аналіз поетичної форми і філософського змісту “Лісової пісні” – “справді хрестоматійний матеріал до історії української літературної класики” [4, с. 177–178]. На думку В. Стуса “це драма людського життя: трагедія журавля в небі і гопак свиней на оборі”.

Не оминає увагою і сучасних авторів, завжди ділиться своїми рефлексіями щодо прочитаного. Реферує статті, “які дали кілька годин втіхи під час читання та роздумів”. “Прочитав гарне оповідання Тютюнника “Сліпий дощ” – гарна фактура, бо смисл – обцяцьковування дозволених закутів” (26. 01. 1973). Ділиться враженнями від роману Г. Бакланова “Друзья”, який його вразив не лише “небезпечними дотепами, а й щедрими відчуттями людськими”. І на цьому тлі критичний відгук про стан рідної літератури: “потьомкінські села нашої прози. У нас нема таких, щоб розкрили очі на світ, цінуючи всі дрібниці життєві, які власне і є життям” (до батьків, 10.05.1975).

З українських письменників виокремлює Б. Антоненка-Давидовича (“За ширмою”), Є. Гуцала “Люди серед людей”, Р. Андріяшика (“Думна дорога”), Р. Іваничука (“Четвертий вимір”), Г. Тютюнника, В. Дрозда. Із сучасної світової класики рекомендує дружині та синові прочитати романи й оповідання американського письменника Френсіса Фіцджеральда, “Гру в бісер” Германа Гессе.

“Собі для відпочинку й на радість велику” вдруге перечитував роман Кендзабуро Ое “Фудбол, 1860” й після монографії Галинської про Селінджера вишукував “всілякі рештки дзен-будизму за текстом цього талановитого роману” (до батьків, 7–10.12.1975). Стуса зачаровують деталі композиції: “натяки й натяки, символи й назнаки”, тони та їх відтінки – “голова паморочиться просто – думати і уявляти”. Вервичка асоціацій, “поліфонія, обтяжена пам’яттю століть” – усе це потайні джерела ідейного змісту, ключ до яких слід шукати у “хащах локальної символіки” (до батьків, 7–10.12.1975). Розмірковує над особливостями японської вдачі, філософською естетикою та культурою Сходу.

Радий, що Нобелівську премію отримав (1982) Габріель Маркес. Його повість “Історія одного вбивства” називає “прегарним письмом”, але критикує за “прагнення до притчовості”, створення широкого кола символічного надзмісту, коли “самого змісту мало” (до

дружини й сина, 26. 01. 1982). Однак, розмірковуючи над місцем української літератури у світовому контексті, Стус зауважував, що на фоні латиноамериканців Борхеса, Гарсія Маркеса, Онетті “великих письменників – на рівні часу”, першопрохідців у сприйманні нео-доби, “тубільна проза “Києва” видається екзерсисами дитсадка” (листопад-грудень, 1984).

У теоретичних працях найбільше В. Стуса цікавить психологічний бік питання, те що дає для “творчості, для гімнастики душі”. Тому не сприймає праці Леві Строса через “кбірнетичний стиль”.

М. Коцюбинська вважає, що ключ до поетичного світу В. Стуса слід шукати не лише у патріотично-публіцистичній площині, а передусім розглянути його творчість в плані глибино екзистенційному [4, с. 152]. І якщо виходити з тексту його поезії, “а саме на цьому рівні передусім слід шукати відповідей на всі запитання” [4, с. 152], – зазначає дослідниця, то не можна не помітити, що в його поетичному словнику серед специфічних новотворень домінують слова-поняття з початковим “само”: “самопочезання”, “самовтрата”, “самовтеча”, “саможаль”, “самолють” тощо. Р. Корогодський акцентує, що перша умовна назва від кореневого поняття “само” свідчить про особисту включеність “поета у вир подій і протистояння їм з метою духовного зближення” [1, с. 328]. Такий словесний матеріал насамперед говорить про напружений і безнастанний процес “екзистенційного осягнення світу і свого місця в ньому. І головне, підсумкове, термінологічно вивершене “самособоюнаповненні” [4, с. 152–153]. Дослідники творчості поета підкреслюють, що саме в культивованому Стусом “самособоюнаповненні” суть його екзистенційного світовідчуття, яке й давало змогу в нестерпних умовах тоталітаризму стати над обставинами, не втрати себе в собі, а будувати і що найголовніше – не втратити духовну суверенність [4, с. 156].

Епістолярій Стуса є свідченням його екзистенційного утвердження в умовах “тривання на межі” та пошуку формули “самопорятунку”, яку визначив для себе як “пряmostояння”: “Що ж, наш єдиний оптимізм – у пряmostоянні. І ця постава робить нас усіх – братами” (до М. Плахотнюка, 26. 12. 1978).

Ю. Шевельов зазначає, що Стус ніколи не здавався ворогові і не виявляв вагань. Але ціна цієї пряmostи була висока не тільки в сенсі фізичних і психологічних терзань, а й у сенсі внутрішніх конфліктів і подолання внутрішніх молій у Гетсиманському саду [15, с. 1049].

У дослідженні “Феномен доби” Стус чітко проводить різницю між закатованими сталінським режимом М. Зеровим, М. Хвильовим, М. Кулішем, Л. Курбасом з одного боку та П. Тичиною з іншого, підкреслюючи, що “їхня фізична смерть не означала смерті духовної”, тоді як “Тичина, фізично живий, помер духовно [...] Тичина піддався розтлінню, завдавши цим такої шкоди своєму талантові, якої йому не могла завдати жодна у світі сила”, тобто, за визначенням М. Коцюбинської відбулася “корозія таланту”, що для Стуса було недопустимою апріорі – він знав, що на свою Голгофу “треба чесно нести свій хрест, коли він тільки по силі” (до дружини, 3.01.1974). “Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест – і несімо його гідно” (до дружини, 20. 12. 1977).

Неодноразово зізнавався, що жити у “становищі зацькованого зайченяти, якому загрожує кожне шолудиве собача” (до дружини, 20. 12. 1977) – то роль не для нього. Головне – бути морально чесним, не втратити почуття власної гідності. Власне життя для Стуса – “свято великого болю”, “висока біда”, яке вже не належить йому, а стало частиною історії народу, тому потрідно бути гідним своєї долі і не нарікати на неї. У багатьох визначних моментах Стусові близька ідея “трагічного стоїцизму” [4, с. 107], що дає змогу говорити про зближення з ідеями екзистенціалістів, зокрема Гайдеггера, Сартра, Г. Марселя. “Я не люблю облуди чистого страждання і його декору. [...] ніхто не владен переступати нашого індивідуального Храму болю і радити, як годиться страждати”, – з листа до дружини 3.01.1974. “У філософії екзистенціалізму, як відомо, ідея закиненості людини в світ не виключала людської активності, радше вимагала її. Так і в Стуса. Підносить його над обставинами біографії, понад всякі обставини побуту й географічні приналежності” [15, с. 1048].

Східна філософія була для Стуса одним із важливих екзистенційних важелів під час “тривання на межі”, щоб здобути душевну рівновагу, “розконцентруватися і не жити своїм “я” а жити, умовно кажучи збоку од себе”. У листі до дружини (4. 03. 1984) розмірковуючи над книгою Н. Абаєва “Чань-будизм і культура психічної діяльності в середньовічному Китаї”, підкреслює, що такі книги “допомагають чути не гірше, ніж будь-де на землі”. Поділяє тези гуманізму: “людина повинна жити як усесвіт малий”, надзвичайно важливо звільнитись від своїх егоїстичних емоцій бути у стані “постійної душевної гармонії, втратити себе, щоб бути всім-світом”.

М. Коцюбинська у відомій монографії про епістолярну творчість відзначає специфічну, виплекану умовами неволі функцію листів як “своєрідного архіву чи “сейфу”, де автори плекали таку надію – доробок їхній має найбільший шанс зберегтись” [2, с. 135]. Епістолярій Василя Стуса у цьому плані є яскравим прикладом, адже саме в листах надсилав свої переклади, про які вже йшлося, переписував свої поезії, завдяки чому маємо його збірку “Палімпсести”. Кореспонденції містять дорогоцінні відомості про останню збірку поета “Птах душі”, якій не судилось вирватись за ґрати: “відчайдушно-прозову, майже без пафосу, не римовану, майже розмовних інтонацій, сумно-стоїчну, без надриву. Стоїчну – такий її музичний ключ” (до рідних, грудень 1983). Стус зазначав, що збірка має близько 40 віршів, усі неримовані, близько до розмовної мови, “бо в мої 46 років уже й ніби соромно римувати” (до рідних, 12. 09. 1983). Василь Овсієнко, який відбував покарання разом з Стусом, пригадує, що зошит той був з синьою обкладинкою, про самі вірші залишилось у нього таке враження: “вони були не схожі на мордовські, декотрі сюжетні, досить довгі” [7, с. 187]. Сьогодні, на жаль, не можливо сказати щось повніше з приводу останньої збірки поета, творчість Стуса – “як дерево з обтятою біля верхівки кроною”, але, “знаючи Стусів потенціал й творчу недремність, можна гадати, що то було б помітне явище в нашій поезії” [4, с. 117].

Епістолярна спадщина Василя Стуса багатогранна, й не лише доповнює його поетичний та перекладацький доробок, але й є **органічним продовженням** його постійних літературознавчих зацікавлень і творчого дробку в умовах неволі, адже перед нами листування професійного філолога, який попри фізичну відсутність на Батьківщині, брав активну участь у формуванні її духовного та культурного клімату. Епістолярій поета є унікальним, неповторним явищем в різноманітних планах: духовному, мистецькому, філософському, історичному, екзистенційному, що й визначає ці листи як феномен епістолярної творчості, запозичуючи вислів Ю. Шевельова – це, воістину, “скарби, якими володіємо”.

Література:

1. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Р. Когородський ; упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2009. – 656 с.

2. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К. : Дух і Літера, 2001. – 300 с.
3. Коцюбинська М. Мої обрії : у 2 т. / М. Коцюбинська. – Т. 1. – К. : Дух і Літера, 2004. – 336 с.
4. Коцюбинська М. Мої обрії : у 2 т. / М. Коцюбинська. – Т. 2. – К. : Дух і Літера, 2004. – 384 с.
5. Кравченко Л. Василь Стус – інтерпретатор поезії Р.-М. Рільке : [монографія] / Л. Кравченко. – Дрогобич : Коло, 2008. – 340 с.
6. Наливайко Д. Василь Стус – перекладач / Д. Наливайко // Всесвіт. – 1991. – № 1. – С. 141–144.
7. Овсієнко В. Світло людей : мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В. Овсієнко. – Кн. 1. – Харків : Харківська правозахисна група ; К. : Смолоскип, 2005. – 352 с.
8. Сверстюк Є. Не мир, а меч : [есеї] / Є. Сверстюк. – Луцьк : ВМА “Терен”, 2008. – 520 с.
9. Сверстюк Є. Правда полинова / Є. Сверстюк. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 192 с.
10. Стус В. Листи до рідних // Стус В. Твори : в 4 томах 6 книгах / Василь Стус. – Львів : Просвіта, 1997. –Т. 6 (додатковий). – Кн. 1. – 494 с.
11. Стус В. Листи до друзів та знайомих // Стус В. Твори : в 4 томах 6 книгах / Василь Стус. – Львів : Просвіта, 1997. –Т. 6 (додатковий). – Кн. 2. – 261 с.
12. Стус В. Твори : у 6 т., 9 кн. / Василь Стус. – Львів : Просвіта, 1994–1999. – Т. 4: Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. – 1994. – 544 с.
13. Стус В. Твори : у 6 т., 9 кн. / Василь Стус. – Львів : Просвіта, 1994–1999. – Т. 5: Переклади. Поезія, проза, драматичні твори. – 1998. – 392 с.
14. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління: (історико-літературний та поетикальний аспекти) / Л. Тарнашинська. – К. : Смолоскип, 2010. – 632 с.
15. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Ю. Шевельов. – Кн. II: Літературознавство / [упоряд. І. Дзюба]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 1151 с.